

تحلیلی بر آمار نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه

مهدی افصلی*

چکیده

توجه خاص سلاطین عثمانی به تهیه و نگهداری کتب و راه‌اندازی کتابخانه‌های مختلف باعث گردید تا بزرگان و امرا نیز توجهی خاص به گردآوری کتب مختلف مبذول دارند. این عنایت و توجه بدنبال گسترش روابط سیاسی و فرهنگی با دولت صفوی افزایش یافته و در نتیجه تعداد زیادی کتابخانه و مجموعه در سراسر سرزمین عثمانی تأسیس گردید. نسخه‌های فراوانی تهیه و یا از مناطق مختلف بخصوص سرزمین ایران در آنها گردآوری شد. هرچند بخش عمده‌ای از نسخه‌های جمع‌آوری شده در کتابخانه‌ها را مخطوطات عربی تشکیل می‌دادند، اما در نتیجه علاقه این بزرگان به شعر و ادبیات فارسی تعداد نسخ خطی فارسی موجود در این مجموعه‌ها نیز افزایش یافت. بر همین اساس در حال حاضر در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های موجود در کشور ترکیه تعداد کثیری نسخه خطی فارسی نگهداری می‌شود. در این مقاله سعی بر آن است تا با تکیه بر اطلاعات نسخه‌های فهرست‌نویسی شده در این کشور تصویری کلی از وضعیت نسخه‌های فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه ترسیم شود. براساس یافته‌های این پژوهش مشخص گردید که تا کنون ۱۳۰۷۰ کتاب / رساله فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه فهرست‌نویسی شده است که این رقم حدود ۴۵٪ از نسخه‌های موجود را دربر می‌گیرد و احتمال داده می‌شود حدود ۵۵٪ از نسخ فارسی موجود در ترکیه هنوز فهرست‌نویسی نشده باشد.

کلیدواژه: نسخ خطی فارسی، فهرست نسخه‌های خطی، کتابخانه‌های ترکیه.

*. دکترای مدیریت اطلاعات، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان.

Email: afsaly@isbse.ac.is

مقدمه

نسخ خطی به عنوان یکی از آثار ارزشمند فرهنگی - تاریخی، از عناصر اصلی هویت فرهنگی هر کشور و تمدنی محسوب می‌گردد. نسخه‌های خطی، میراث مکتوب ارزشمندی است که از نیاکان دانشمند و اهل ادب و بصیرت به ما ارزانی شده است. نسل حاضر به داشتن چنین آثاری افتخار کرده و به آنها مباحثات می‌ورزد. گذشته از آنکه این آثار از نظر محتوایی قابل تأمل هستند، از نقطه نظر هنری و تاریخی نیز بعنوان اسنادی معتبر مورد بررسی کارشناسانه محققان و پژوهشگران قرار می‌گیرند. مطالعه و بررسی دقیق نسخه‌های خطی، جنبه‌های مختلف اجتماعی - سیاسی و گرایشهای فکری - عقیدتی و فراز و فرود تحولات فرهنگی هر یک از دوره‌های تاریخی را نمایان خواهد ساخت. وجود شمار کتابخانه‌ها و نسخه‌های خطی در یک منطقه جغرافیای فرهنگی، مؤلفه بسیار تعیین کننده در مطالعات جامعه‌شناختی است که میزان رشد و بالندگی یک ملت را در گستره تاریخ نمایان می‌سازد. بدیهی است شناسائی و بررسی این نسخ بدون آگاهی از وجود و اطلاع از محل نگهداری این عناصر فرهنگی امکان‌پذیر نیست.

نسخ خطی به طور کلی به آثاری اطلاق می‌گردد که پیش از ابداع صنعت چاپ بصورت دستنویس تهیه شده‌اند و بر روی پوست و یا کاغذ نگارش یافته‌اند. هرچند این آثار بصورت‌های سند، نامه یا پژوهشنامه در موزه‌ها، آرشیوها و کتابخانه‌ها نگهداری می‌شوند؛ اما آنچه که بیشتر توجه ما را به خود جلب می‌کند آثاری است که ما درباره آنها می‌توانیم اصطلاح کتاب و یارساله را بکار ببریم؛ آثاری که ما بیشتر در کتابخانه‌ها با آنها روبرو می‌شویم.^۱ در اروپا بعد از اختراع ماشین چاپ این روش برای تولید کتاب کمتر مورد توجه قرار گرفت و کم‌کم منسوخ گردید. ولی تکثیر کتابها به صورت دستنویس قرنهای متمادی در شرق ادامه داشت. بخصوص در جهان اسلام می‌توان نسخه‌هایی را که در اوایل قرن بیستم تولید شده‌اند مشاهده نمود.^۲

نسخه‌های خطی در جهان اسلام عمدتاً به سه زبان عربی، فارسی و ترکی تهیه شده است و این سه زبان بعنوان زبانهای عمده فرهنگ و تمدن اسلامی شناخته می‌شوند. هیچ آمار دقیقی از تعداد نسخه‌های موجود در جهان اسلام در دست نیست و آمار ارائه شده برای کشورها، تقریبی و براساس حدس و گمان می‌باشد. بنا بر پژوهشها و تحقیقاتی که صورت گرفته است در میان کشورهای اسلامی، ترکیه و ایران رتبه‌های اول و دوم را به خود اختصاص داده و بعد از آنها عراق، مصر، پاکستان، عربستان

سعودی، مراکش، سوریه، تونس، یمن و الجزائر قرار دارند. به غیر از کشورهای اسلامی در سایر کشورها از جمله روسیه، چین، هندوستان، انگلستان و بعضی کشورهای اروپائی با مجموعه‌های قابل توجهی از نسخ خطی مربوط به جهان اسلام روبرو می‌شویم.

احتمال داده می‌شود بیش از سیصد هزار اثر دستنویس در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی ایران نگهداری می‌شود. هرچند دلیل مستندی بر این ادعا وجود ندارد ولی بر اثر تلاش و پشتکار بسیاری از نسخه‌شناسان تاکنون حدود یک صد و بیست هزار نسخه خطی به اختصار یا به تفصیل فهرست شده است. اما باز هم گمان می‌رود بخش بزرگی از مخطوطات موجود در ایران بخصوص در مجموعه‌های شخصی و خصوصی هنوز فهرست نشده باشد و به همین دلیل اطلاعات تفصیلی و یا حتی اجمالی از آنها در دست نیست.^۳ طبیعی است در چنین شرایطی آگاهی از آثار فارسی و یا مربوط به فرهنگ ایران که در خارج از ایران نگهداری می‌شود نیز دچار مشکلات مشابهی است و اطلاع دقیقی از آنها در دست نیست. در بسیاری از کشورها که موزه‌های آنها دارای نسخ نفیس و منحصر بفردی به زبان فارسی هستند اقدام به تهیه فهرستهای مستقلی از اینگونه آثار نموده‌اند. در بعضی موارد نیز با حمایت رایزنیهای فرهنگی و یا سفارتخانه‌های ایران در خارج از کشور اقدامات قابل توجهی در زمینه شناسائی نسخه‌های فارسی خارج از کشور صورت گرفته است.

با توجه به همجواری و میراث مشترک فرهنگی بین ایران و سرزمینهای همجوار، زبان فارسی در این مناطق گسترش فراوانی یافته و آثار بسیاری به زبان فارسی در این مناطق تهیه شده و یا بر اثر حوادث تاریخی و یا تبادلات اقتصادی و فرهنگی بدان مناطق منتقل شده است. از مناطق مهم در زمینه نگهداری نسخ خطی فارسی بدون هیچ شبهه‌ای شبه قاره (هند و پاکستان) می‌باشد که سالیان درازی قریب به ده قرن زبان فارسی بعنوان زبان رسمی این منطقه مورد استفاده قرار گرفته است. پاکستان نیز بعنوان بخشی از این منطقه سرشار از نسخه‌های خطی فارسی است. تاکنون چهارده مجلد فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های پاکستان به همت مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان چاپ گردیده است. اخیراً نیز فهرست و مشخصات نسخ خطی موجود در گنجینه نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش توسط مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان منتشر شده است. در این فهرست ۱۳۶۸۷ کتاب/ رساله خطی به زبان فارسی معرفی شده است (تسبیحی، ۱۳۸۴).

کشور ترکیه علاوه بر اینکه بیشترین نسخه خطی در جهان اسلام را در اختیار دارد یکی از مراکز مهم نگهداری نسخه‌های خطی فارسی در جهان به حساب می‌آید و از این حیث درخور اعتناست. این کشور علاوه بر دارا بودن بیشترین سابقه همسایگی در قرون اخیر با ایران از نظر فرهنگی نیز مشترکات زیادی با آن داشته و در کتابخانه‌های آن کشور تعداد کثیری نسخه خطی به زبان فارسی نگهداری می‌شود. در این مقاله سعی بر آن است تا با استناد بر فهرستهای تهیه شده در کتابخانه‌های ترکیه که تعدادی از آنها چاپ و تعداد کثیری از آنها هنوز منتشر نشده است تصویری کلی از وضعیت نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های این کشور ترسیم نمود.

پیشینه تحقیق

اولین نمونه پژوهشهای موجود در زمینه شناسائی نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه توسط تاور^۴ بین سالهای ۱۹۳۱-۱۹۳۲ م صورت گرفته است. وی در این پژوهش ۵۵۵ نسخه خطی فارسی موجود در زمینه تاریخ را که در کتابخانه‌های سلیمانیه، کوپریلی، نورعثمانیه، موزه تویقایی سرای استانبول نگهداری می‌شود را مورد بررسی قرار داده است. این پژوهش بعدها توسط ایرج افشار با افزوده‌هایی بطور خلاصه، ترجمه و در ایران منتشر گردید (تاور، ۱۳۷۹). همین مقاله بعدها توسط اوزگوندلی و اردوغان^۵ به زبان ترکی ترجمه و منتشر گردید. این دو پژوهشگر در پژوهشی جداگانه با افزودن ۱۳۷ نسخه جدید به فهرست یاد شده ۶۹۲ اثر که توسط ۹۸ مؤلف مختلف تألیف شده است را در ۴۳ کتابخانه و مجموعه مختلف استانبول مورد تحلیل قرار دادند. در میان آثار مورد بررسی در این پژوهش روضة الصفا با ۸۷ نسخه در ردیف اول و بعد از آن تجزیة الامصار با ۷۴ و هشت بهشت و روضة الاخبار هر کدام با ۴۲ نسخه در رتبه‌های بعدی قرار گرفته‌اند (اوزگوندلی و اردوغان، ۲۰۰۴ و ۲۰۰۴ ب).

فهمی ادهم قاراتای هنگام فهرستنویسی نسخ خطی موجود در کتابخانه موزه کاخ تویقایی در استانبول، نسخه‌های موجود را براساس زبان آنها تقسیم‌بندی نموده و نسخه‌های فارسی را در مجلد مستقلی گردآورده و ۹۴۰ اثر را معرفی نموده است (قاراتای، ۱۹۶۱). هفت سال بعد احمد آتش کتابهای منظوم موجود در کتابخانه‌های دانشگاه استانبول و نورعثمانیه را که به زبان فارسی می‌باشند، در کتابی گرد آورد که

فقط مجلد اول آن منتشر گردید. وی در این مجلد به معرفی ۸۰۳ نسخه خطی فارسی پرداخته است (آتش، ۷، ۱۹۶۸).

یکی از فعالترین افراد در زمینه بررسی نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های ترکیه بدون شک توفیق سبحانی است که در فهرستهای مختلفی که توسط وی منتشر شده تعداد کثیری از کتابخانه‌های ترکیه مورد بررسی قرار گرفته‌اند و صدها نسخه خطی فارسی معرفی شده‌اند. اولین نمونه از این بررسیها در مورد کتابخانه راشد افندی (سبحانی، ۱۳۵۳) و سپس کتابخانه بوسا (سبحانی، ۱۳۵۴) صورت گرفته است. در فهرست نسخ خطی کتابخانه مانیسا (= مغنیسا) ۵۷۶ کتاب / رساله فارسی (سبحانی، ۱۳۶۶) و در پژوهش جامع دیگری مجموعه ۲۲ کتابخانه مختلف در ترکیه بررسی و ۱۶۳۶ نسخه فارسی معرفی شده است (سبحانی، ۱۳۷۳). در ادامه این پژوهشها ۱۶۱۵ کتاب / رساله فارسی موجود در دانشگاه استانبول نیز معرفی شده است (آق سو، سبحانی، ۱۳۷۵).

در زمینه شناسائی نسخ خطی فارسی در ترکیه فعالیت‌هایی نیز از طرف رایزنی فرهنگی ایران در ترکیه صورت گرفته و آثاری به صورت گزینشی و یا موضوعی منتشر شده است که فهرست نسخ خطی آثار عطار و نظامی از نمونه‌های آنها هستند (دلبری پور، ۱۳۷۰ و ۱۳۷۳). دو پژوهش دیگر این رایزنی فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه‌های قونیه در دو مجلد (شامل ۱۳۵۰ اثر) و فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه ملی ترکیه (شامل ۱۲۹۲ اثر) می‌باشد که هنوز منتشر نشده است (دلبری پور، ۱۳۸۳).

کتابخانه‌های عثمانی

ترکان سلجوقی بعد از استیلا بر آناتولی، تحت تأثیر فرهنگ ایرانی - اسلامی در کنار فعالیت‌های فرهنگی گسترده خود اقدام به احداث کتابخانه در مناطق مختلف این سرزمین نمودند. با توجه به نزدیکی این سرزمینها به ایران و قفقاز پیوستگی فرهنگی شدیدی که بین این مناطق و ایران وجود داشت بسیاری از کارگزاران و صاحب‌منصبان دیوانی از این مناطق بخصوص آذربایجان در دستگاه حکومتی این سلسله‌ها اشتغال داشتند. در دستگاه حکومتی اغلب این سلسله‌ها زبان فارسی به عنوان زبان ادبی و دیوانی انتخاب شده بود و بسیاری از آثار مکتوب بخصوص در زمینه ادبیات و تاریخ به زبان فارسی تهیه می‌شد.

حکومت عثمانی به عنوان یکی از قدرتمندترین سلسله‌های اسلامی با تسلط بر سلسله‌های کوچک و حکومت‌های محلی در آناتولی توانست طولانی‌ترین حکومت را تشکیل داده و مدت ۷۰۰ سال بر پهنه گسترده‌ای از جهان اسلام حکمرانی کند. اولین موارد از کتابخانه‌های ساخته شده در دوران عثمانیها همانند بسیاری از مناطق دنیای اسلام در مدارس برپا گردید، و از اولین نمونه از کتابخانه‌های عثمانی که درباره آنها اطلاعاتی در دست است کتابخانه‌های ساخته شده در مدارس شهرهای بورسا و بولو در اوایل قرن نهم هجری است. در پایان این قرن بود که سلطان مراد دوم با ساختن مدارس، مساجد و کتابخانه‌های جدید فرهنگ جدیدی در دولت عثمانی آغاز کرد. اولین نمونه از اینگونه کتابخانه‌ها در مدرسه دارالحديث واقع در شهر ادرنه می‌باشد که به سال ۸۴۱ ه. توسط این سلطان ساخته شده است. از اولین کتابخانه‌های مربوط به دوران عثمانی که خارج از مدارس ساخته شده و اطلاعات قطعی درباره‌اش وجود دارد کتابخانه مسجد ایوب می‌باشد که توسط سلطان محمد فاتح به سال ۸۸۰ ه. ساخته شده است. در تاریخ امپراطوری عثمانی اولین کتابخانه مستقلی که به جایی وابسته نبود در استانبول توسط کوپرولو فاضل احمد پاشا^۱ به سال ۱۰۸۸ ه. ساخته شده است (آنا مریچ^۹، ۲۰۰۶: ۱۹۷).

در استانبول و سراسر امپراطوری عثمانی کتابخانه‌هایی وجود داشتند که توسط ارکان دولت و دانشمندان معروف آن دوره ساخته شده بودند. این کتابخانه‌ها بیشتر در مراکز فرهنگی بخصوص شهرهای ادرنه، بروسه، آماسیه و قونیه قرار داشتند. سلطان بایزید دوم در بناهایی که در شهرهای ادرنه، آماسیه و استانبول ساخته بود مکانی را نیز برای کتابخانه در نظر گرفته بود. محیی‌الدین علائیوی، عتیق‌علی پاشا، افضل‌زاده احمد چلبی و مصلح‌الدین چلبی هر کدام در استانبول کتابخانه‌هایی ساخته‌اند. کتابخانه‌هایی همچون اسحاق پاشا در شهر اینه‌گول، نکته‌چی‌زاده محمد در شهر ادرنه، اسحاق چلبی در شهر مانستر، سوزی چلبی در شهر پریزن و کتابخانه خاتونیه در شهر آماسیه تنها چند نمونه از این کتابخانه‌ها هستند.^{۱۰}

نسخ خطی در ترکیه

بنابر آمار رسمی کشور ترکیه حداقل ۳۰۰/۰۰۰ نسخه خطی (شامل کتابها و مجموعه رسائل) بیشترین نسخ خطی اسلامی را در اختیار دارد. بنابر برآورد اولیه

حدود ۲۰۰/۰۰۰ نسخه از این تعداد به زبان عربی، ۷۰/۰۰۰ نسخه به زبان ترکی و بیش از ۲۰/۰۰۰ نسخه به زبان فارسی و بقیه به زبانهای دیگر از جمله یونانی، ارمنی و سریانی است. در حال حاضر بیش از ۲۷۰/۰۰۰ نسخ خطی موجود در سازمانهای دولتی بطور قطعی شناسائی شده و کار فهرست‌نویسی علمی آنها ادامه دارد (قایا، انوار، ۲۰۰۵ ب).^{۱۱}

کار فهرست‌نویسی علمی در ترکیه با هدف تهیه فهرست مشترک نسخ خطی در سال ۱۹۷۸ م بنام «پروژه فهرست مشترک نسخ خطی ترکیه» (TÜYATOK)^{۱۲} با حمایت وزارت فرهنگ و توریسم ترکیه^{۱۳} شروع بکار نمود. همانگونه که در دیباچه اولین جلد از فهرستهای منتشر شده توسط این پروژه بیان شده، پیش‌بینی شده است تا در اولین مرحله از این پروژه فهرست نسخ خطی موجود در موزه‌ها و کتابخانه‌های وابسته به مدیریت کل کتابخانه‌های وزارت فرهنگ ترکیه در یک فهرست کامل جمع‌آوری و فهرست مشترک کتابهای ترکی، عربی، فارسی و زبانهای دیگر تهیه شود. در مرحله دوم هم پیش‌بینی شده است تا فهرست نسخ خطی که در سازمانهای دیگر و مجموعه‌های شخصی وجود دارد تهیه گردد و بدین ترتیب فهرست تمام نسخ خطی موجود در ترکیه آماده گردد (TÜYATOK، ۱۹۸۰).

از سال ۱۹۷۸ تا ۲۰۰۲ م توسط کارشناسان و نسخه‌شناسان این مرکز فهرستهای مربوط به تعدادی از کتابخانه‌های مختلف ترکیه منتشر شده است. در میان این فهرستها می‌توان به کتابخانه‌های عمومی بسیاری از شهرهای ترکیه، مجموعه‌های کوچک در شهر استانبول و آنکارا، همچنین هفت جلد از فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی اشاره نمود. در ۳۴ فهرست منتشر شده در چارچوب این پروژه ۳۱/۸۶۶ نسخه خطی شامل کتاب و رساله معرفی شده است. از سال ۲۰۰۳ م ادامه این پروژه به عهده کتابخانه ملی ترکیه واگذار شده است. بعد از این تاریخ انتشار فهرستهای چاپی متوقف گردید و در حال حاضر فهرستها بصورت الکترونیکی و از طریق اینترنت قابل دسترسی است (قایا، انوار، ۲۰۰۵ الف).

از میان کتابخانه‌های عمومی وابسته به وزارت فرهنگ و توریسم ترکیه تعداد ۲۹ کتابخانه عمومی دارای نسخه خطی می‌باشند که از این تعداد ۹ مورد از آنها در استانبول قرار دارند. کتابخانه‌های عمومی استانبول جمعاً دارای ۱۰۵/۱۴۰ نسخه خطی هستند که حدود ۶۵٪ از این نسخه‌ها را در اختیار دارند. پس از استانبول شهر قونیه با دارا بودن ۲ کتابخانه و مجموع ۱۴/۷۹۳ نسخه خطی در رتبه دوم قرار دارد. کتابخانه

عمومی سلیمانیه (واقع در استانبول) با دارا بودن ۷۲/۰۷۵ نسخه خطی غنی ترین کتابخانه از نظر نسخ خطی در ترکیه است. در میان کتابخانه‌های عمومی، کتابخانه نسخ خطی قونیه (وابسته به آرامگاه مولانا رومی) با دارا بودن ۱۱/۶۲۵ نسخه و کتابخانه دولتی بایزید (استانبول) با ۱۱/۱۲۰ نسخه در رتبه‌های بعدی قرار گرفته‌اند. از طرف وزارت فرهنگ و توریسم، کل نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های عمومی تا پایان سال ۲۰۰۶ م مجموعاً ۱۶۲/۵۳۳ نسخه اعلام شده است (رجوع به جدول ۱).

جدول ۱. نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های عمومی وابسته به وزارت فرهنگ ترکیه

نام کتابخانه	شهر	تعداد نسخ
کتابخانه نسخ خطی سلیمانیه	استانبول	۷۲۰۷۵
کتابخانه نسخ خطی قونیه	قونیه	۱۱۶۲۵
کتابخانه دولتی بایزید	استانبول	۱۱۱۲۰
کتابخانه نسخ خطی اینجه‌بی	بورسه	۸۳۸۵
کتابخانه عمومی مانیسا	مانیسا	۶۷۴۳
کتابخانه نسخ خطی ملت	استانبول	۶۷۲۸
کتابخانه نسخ خطی نورعثمانیه	استانبول	۵۰۵۳
کتابخانه عمومی قسطنطنیه	قسطنطنیه	۴۱۸۵
کتابخانه عمومی حسن پاشا	چوروم	۳۶۹۲
کتابخانه نسخ خطی سلیمیه	ادرنه	۳۳۸۴
کتابخانه نسخ خطی عاطف افندی	استانبول	۳۲۲۸
کتابخانه عمومی واحد پاشا	کوتاهیه	۳۱۸۰
کتابخانه نسخ خطی یوسف آغا	قونیه	۳۱۶۸
کتابخانه نسخ خطی حاجی سلیم آغا	استانبول	۲۸۸۷
کتابخانه نسخ خطی کوپرولو	استانبول	۲۷۷۵
کتابخانه عمومی بایزید	آماسیا	۲۳۴۰
کتابخانه نسخ خطی راشد افندی	فیصریه	۲۰۰۰
کتابخانه نسخ خطی ضیاء گوگ آلپ	دیاریکر	۱۹۸۴
کتابخانه عمومی بالیکسیر	بالیکسیر	۱۴۵۱
کتابخانه نسخ خطی راغب پاشا	استانبول	۱۲۷۴
کتابخانه عمومی زیتون اوغلو	کوتاهیه	۱۲۶۶
سایر کتابخانه‌های عمومی	—	۳۹۹۰
مجموع نسخ خطی	—	۱۴۱۶۲۵۳۳

به غیر از کتابخانه‌های عمومی تعداد کثیری از نسخ خطی نیز در سایر کتابخانه‌ها نگهداری می‌شوند. در میان کتابخانه‌های مذکور کتابخانه‌های دانشگاهی سهم قابل توجهی را به خود اختصاص داده‌اند. مجموع نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های دانشگاهی ترکیه بالغ بر ۳۷/۹۵۸ نسخه می‌باشد که دانشگاه استانبول با دارا بودن ۱۸/۶۰۶ نسخه خطی و دانشگاه آنکارا با ۱۶/۷۰۰ نسخه ۹۳٪ از کل این نسخه‌ها را در اختیار دارند. کتابخانه ملی نیز با ۲۷/۲۵۸ نسخه خطی سهم قابل توجهی را به خود اختصاص داده است. بنابر آخرین آمارها تا پایان سال ۲۰۰۶ م کل نسخ خطی به ثبت رسیده در سازمانهای دولتی ترکیه ۱۰۴/۲۴۶ نسخه اعلام شده است (رجوع به جدول ۲).

جدول ۲. نسخ خطی موجود در مجموعه‌های وابسته به سازمانهای دولتی

تعداد نسخ	نام سازمانهای وابسته
۳۷۹۵۸	کتابخانه‌های دانشگاهی
۲۷۲۵۸	کتابخانه ملی
۲۴۸۶۷	موزه‌های دولتی
۵۸۱۹	سازمان دیانت (امور دینی)
۴۰۲۲	شهرداری استانبول
۲۵۱۵	سازمان اوقاف
۱۸۰۷	نخست وزیر
۱۵۱۰۴۲۴۶	جمع کل

بجز سازمانهای دولتی تعداد قابل توجهی از نسخ خطی نیز در اختیار اشخاص و سازمانهای خصوصی قرار دارد. آمار دقیقی از تعداد نسخ خطی که در اختیار خانواده‌ها و کتابخانه‌های خصوصی وجود دارد در دست نیست. در این میان بعضی موزه‌های خصوصی اقدام به گردآوری نسخ خطی نموده‌اند که تعداد نسخه‌های موجود در اینگونه موزه‌ها ۵۹۳۷ نسخه اعلام شده است. بعضی از بانکهای خصوصی^{۱۶} و یا روزنامه‌ها^{۱۷} نیز مجموعه‌هایی را در اختیار دارند.

نسخه‌های خطی فارسی

همانگونه که قبلاً نیز ذکر شد آمار دقیق و قطعی در زمینه تعداد نسخ خطی فارسی

موجود در کتابخانه‌های ترکیه در دست نیست. آمار ارائه شده بیشتر در قالب برآوردهای کلی و درصدی از کل نسخه‌های خطی ارائه می‌شود که این مسئله ناشی از پایان نیافتن فهرستنویسی کل نسخه‌های خطی موجود در این کشور می‌باشد. بسیاری از مجموعه رسائل دربرگیرنده تعداد کثیری رساله می‌باشند که هر کدام از این رساله‌ها نیاز به فهرستنویسی مستقلی دارند و هر یک از آنها به عنوان یک منبع اطلاعاتی واحد و مستقل محسوب می‌گردند و به همین دلیل نمی‌توان تعداد قطعی این منابع را اعلام نمود. با توجه به پژوهش صورت گرفته کتابخانه‌هایی که در ترکیه دارای نسخه خطی فارسی بوده و اطلاعاتی در مورد آنها وجود دارد عبارتند از:

– کتابخانه گدیک احمد پاشا (آفیون): این کتابخانه در سال ۱۴۷۷ م از سوی گدیک احمد پاشا، صدراعظم عصر سلطان محمد فاتح و دوره بایزید دوم به عنوان کتابخانه مدرسه احداث شده است. تاکنون ۱۲۴ اثر فارسی این کتابخانه معرفی شده است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۴۳۳-۴۹۴).

– دانشگاه آنکارا – کتابخانه دانشکده زبان، تاریخ – جغرافیا: این کتابخانه همزمان با تأسیس دانشکده در سال ۱۹۳۶ م تأسیس شده است. آثار خطی موجود در این کتابخانه در گنجینه‌های مختلفی چون اسماعیل صائب و مظفر اوزاق جای گرفته‌اند. آثار موجود در این دانشگاه هنوز فهرستنویسی کامل نشده است. بنابر برآورد اولیه صدها نسخه خطی بخصوص در زمینه زبان، ادبیات و تاریخ به زبان فارسی در این دانشکده وجود دارد.

– دانشگاه آنکارا – کتابخانه دانشکده الهیات: در این کتابخانه (براساس برگه‌دان‌های موجود) تاکنون در ۱۶۸ کتاب / رساله فارسی فهرستنویسی شده است.
– کتابخانه ملی^{۱۸} (آنکارا): کتابخانه در ۱۹۴۶ م افتتاح شده است. اخیراً نسخ خطی موجود در کتابخانه عدنان اوتوکن،^{۱۹} کتابخانه جبه‌چی^{۲۰} و بسیاری از کتابخانه‌های عمومی که تعداد نسخ خطی در آنها کم و اندک بوده و تشخیص داده شده که امکان نگهداری آنها وجود ندارد به کتابخانه ملی منتقل شده است،^{۲۱} در میان فهرستهای چاپی منتشر شده توسط این کتابخانه تاکنون ۱۳۷ نسخه خطی فارسی معرفی شده است (فهرست کتابخانه ملی ترکیه، ۱۹۸۷-۲۰۰۲). فهرست نسخ خطی فارسی این کتابخانه که دربرگیرنده ۱۲۹۲ اثر است و در سال ۱۳۸۴ ه.ش توسط رایزنی فرهنگی ایران در آنکارا تهیه گردیده که هنوز چاپ نشده است. پایگاه روابط فرهنگی بین‌الملل، وابسته

به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در «پایگاه نسخه‌های خطی فارسی» اطلاعات کتابشناختی ۶۳۲ نسخه خطی موجود در این کتابخانه را ارائه می‌دهد.^{۲۲} براساس اطلاعات ارائه شده توسط این کتابخانه با آخرین نقل و انتقالاتی و فعالیتهای که در این کتابخانه صورت گرفته است تاکنون ۲۲۱۴ کتاب/ رساله خطی فارسی که تحت مالکیت این کتابخانه می‌باشد فهرست‌نویسی شده است.

— کتابخانه بنیاد زبان ترک^{۲۳} (آنکارا): این کتابخانه از سال ۱۹۳۲ م فعالیت را آغاز کرده و اغلب آثار موجود در این کتابخانه درباره ادبیات، زبان و زبانشناسی است. در فهرست چاپی این کتابخانه جمعاً ۱۵۶ کتاب/ رساله فارسی معرفی شده است که در میان آنها ۹۶ لغتنامه به چشم می‌خورد (جونبور، ۱۹۹۹).

— کتابخانه ملی از میر:^{۲۴} در فهرست چاپی این کتابخانه ۱۲۶ اثر فارسی معرفی شده است (یاردیم، ۱۹۹۷).

— کتابخانه خلیل حمید پاشا (اسپارتا): این کتابخانه در سال ۱۱۹۸ هـ. از سوی خلیل حمید پاشا، صدراعظم مقتدر عثمانی در داخل مسجد حاجی عبدی با ۵۵۰ نسخه خطی تأسیس شد. کتابخانه آثاری از سایر کتابخانه‌ها، از جمله کتابخانه شیخ علی آغا را دربر دارد. اطلاعات کتابشناختی ۲۶ نسخه خطی فارسی موجود در آن قبلاً ارائه شده است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۸۹-۱۰۱).

— کتابخانه موزه باستانشناسی^{۲۵} (استانبول): این موزه در سال ۱۹۰۲ م احداث گردیده و در ابتدا بنام موزه همایون خوانده می‌شد. کتب موجود در این کتابخانه از مجموعه‌هایی نظیر مجموعه سلطان رشاد، مجموعه رجائی‌زاده اکرم، مجموعه جودت پاشا و غیره جمع‌آوری شده است. کتابخانه دارای ۱۶۵۹ نسخه خطی است که از این تعداد ۲۳۲ نسخه به زبان فارسی است.

— کتابخانه دانشگاه استانبول: این کتابخانه در سال ۱۹۲۵ م تحت عنوان «کتابخانه دارالفنون» در ساختمان مدرسه القضاة احداث شد و در سال ۱۹۹۳ م به «کتابخانه دانشگاه استانبول» تغییر عنوان داد. هسته اصلی کتابخانه را آثاری تشکیل می‌دهند که از کتابخانه کاخ ییلدیز بدانجا منتقل شده است. بعدها کتابهای خالص افندی، صاحب ملا و رضا پاشا^{۲۶} بدان افزوده شدند. در سال ۱۹۵۳ م نیز بیش از یک هزار اثر از سوی ابن الامین محمود کمال اینال به مجموعه کتابخانه افزوده شد. جمع آثار خطی موجود در کتابخانه دانشگاه استانبول ۱۸/۶۰۲ نسخه است که مجموعه کتب فارسی بطور

مستقل نگهداری می‌شود و از میان آنها ۱۶۱۵ نسخه خطی فارسی قبلاً معرفی شده است (آق سو، سبجانی، ۱۳۷۴).

— کتابخانه دولتی بایزید (استانبول):^{۲۷} این کتابخانه نخستین کتابخانه‌ای است که به دست دولت در سال ۱۲۶۰ ه. ق. احداث شده و عنوان «کتابخانه عمومی عثمانی» را به خود اختصاص داده است. بعدها مجموعه‌های ولی‌الدین افندی و قارا مصطفی پاشا نیز بدان افزوده شد. تاکنون ۲۱۵ نسخه خطی فارسی متعلق به این کتابخانه (سبجانی، ۱۳۷۳: ۳۵۲-۳۹۱) و ۱۶۹ کتاب / رساله فارسی موجود در مجموعه ولی‌الدین افندی معرفی شده است (سبجانی، ۱۳۷۳: ۵۵۷-۵۹۲).

— کتابخانه سلیمانیه (استانبول):^{۲۸} همانگونه که قبلاً ذکر گردید این کتابخانه از نقطه نظر احتوای آثار خطی بزرگترین کتابخانه ترکیه است. کتابخانه سلیمانیه در حال حاضر شامل ۱۱۱ مجموعه مختلف است که مهمترین مجموعه‌های آن عبارتند از: ایاصوفیه، واهبی بغدادی، جارالله، داماد ابراهیم، اسد افندی، فاتح، حاجی محمد، حمیدیه، قلیچ علی، لاله‌ای، رئیس الکتب، شهید علی و مسجد نو^{۲۹}. افزون بر آن پنج کتابخانه موقوفه (عاطف افندی، حاجی سلیم آغا، کوپریلی، نورعثمانیه و راغب پاشا) بدان وابسته‌اند. بنابر برآوردهای اولیه از میان نسخ موجود در این کتابخانه حداقل ۶۲۶۷ نسخه به فارسی است. از میان مجموعه‌های موجود در این کتابخانه فهرست مختصر ۴۶ کتابخانه قبلاً منتشر شده است. در میان مجموعه‌های وابسته به کتابخانه سلیمانیه که دارای نسخه‌های فارسی هستند می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

— کتابخانه ایاصوفیه: این کتابخانه که در داخل مسجد ایاصوفیه قرار داشت از سوی سلطان محمود اول در ۱۱۵۳ ه. ق. فعالیت خود را آغاز کرد. این کتابخانه در ۱۹۶۸ م به کتابخانه سلیمانیه منتقل گردید. هرچند تعداد نسخه‌های فارسی در این مجموعه اندک هستند ولی از نظر تاریخی مهم بوده و آثار نفیس و مصوری در میان آنها یافت می‌شود. از جمله آنها می‌توان به ترجمه کتاب صور الکواکب، اثر خواجه نصیرالدین طوسی (شماره ۲۵۹۵ و مورخ ۸۰۵ ه. ق.) که شامل ۶۹ مینیاتور و تصویر می‌باشد، خمسه نظامی (ش: ۳۰۱۹)، شاهنامه (ش: ۳۲۸۶)، شاهنامه (ش: ۱۳۸۶۱) حاوی ۶۳ مینیاتور، حالنامه (ش: ۳۸۴۲)؛ مثنویهای امیر خسرو دهلوی (ش: ۳۷۷۶) اشاره نمود.

— کتابخانه چورلیلی علی پاشا: در تاریخ ۱۱۲۰ ه. ق. تأسیس گردیده و از میان ۳۸۵ عدد نسخه خطی متعلق به آن ۷ کتاب / رساله فارسی معرفی شده است (سبجانی، ۱۳۷۳: ۵۵-۵۵).

— کتابخانه کوپرولو: کتابهای سه تن از اعضای خانواده کوپرلی (محمد پاشا، فاضل احمد پاشا و محمد عاصم بیگ) را دربر دارد. این کتابخانه در حال حاضر تحت اداره سلیمانیه مشغول به فعالیت است. در فهرست چاپی این کتابخانه ۱۲۶ کتاب / رساله فارسی معرفی شده است (ششن، ایزکی و آقینار، ۱۹۸۶). این کتابخانه در حال حاضر دارای ۱۷۱ کتاب / رساله فارسی است.

— کتابخانه چلبی عبدالله افندی: در تاریخ ۱۲۳۳ ه. ق تأسیس شده که از میان ۴۰۳ نسخه خطی متعلق به این کتابخانه تعداد ۴۱ کتاب / رساله فارسی قبلاً معرفی شده است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۳۶-۴۹).

— کتابخانه داماد ابراهیم پاشا: این مجموعه دارای ۵۵ کتاب / رساله فارسی است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۱۰۲-۱۳۱). از نفیس ترین آثار موجود در این کتابخانه نسخه‌ای از روضة الصفا اثر میرخواند (ش: ۹۰۶) می‌باشد که توسط جلال‌الدین بن طاهر دیلمی جهرمی، در ۹۳۳ ه. ق استنساخ شده و دارای ۱۵ مینیاتور مکتب شیراز دوره صفوی است.

— کتابخانه هدائی: اطلاعات کتابشناختی ۲۶ کتاب / رساله فارسی مربوط به این کتابخانه قبلاً منتشر شده است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۵۹۳-۵۹۸).

— کتابخانه حسین پاشا: توسط حسین پاشا (آمجه‌زاده = عموزاده) از صدراعظم‌های عثمانی در تاریخ ۱۱۶۸ ه. ق احداث شده و حین ادغام کتابخانه‌های استانبول ابتدا به کتابخانه دولتی بایزید و سپس به کتابخانه ملت منتقل شد. امروزه کتابهای این کتابخانه در سلیمانیه در بخشی جداگانه نگهداری می‌شود. دارای ۴۵۵ نسخه خطی است که ۱۶ نسخه آن فارسی است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۳۴۴-۳۵۱).

— کتابخانه عاشر افندی: ^{۳۰} توسط مصطفی افندی رئیس‌الکتاب عصر محمود اوّل راه‌اندازی شده و از چهار قسمت تشکیل شده که عبارتند از: کتابهای مصطفی افندی، کتابهای عاشر افندی، کتابهای حامد افندی و کتابهای قصیده چی‌زاده سلیمان سری افندی. آثار موجود در این کتابخانه در حال حاضر در کتابخانه سلیمانیه تحت عنوان «مجموعه عاشر افندی و رئیس‌الکتاب مصطفی افندی» نگهداری می‌شود. در فهرست چاپی این کتابخانه از میان ۱۱۵۵ نسخه خطی معرفی شده تعداد ۵۹ کتاب / رساله فارسی است (TÜYATOK، ۱۹۹۴).

— کتابخانه بشیر آغا: از سوی بشیر آغا در تاریخ ۱۱۵۸ ه. ق احداث شده است و

آثار موجود در این کتابخانه در حال حاضر در سلیمانیه در بخشی جداگانه نگهداری می‌شود. از میان ۶۸۵ نسخه خطی موجود در آن ۲۶ کتاب/ رساله فارسی است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۱۴-۲۸).

— کتابخانه نورعثمانیه: ۳۱ در سال ۱۱۶۹ ه. ق راه‌اندازی شده و دارای ۵۰۵۲ نسخه خطی است. این کتابخانه وابسته به کتابخانه سلیمانیه است. بخشی از آثار منظوم فارسی این کتابخانه معرفی شده است (آتش، ۱۹۶۸). در حال حاضر ۱۱۲۳ اثر فارسی این کتابخانه فهرست‌نویسی شده است.

— کتابخانه حاجی سلیم آغا: ۳۲ این کتابخانه در سال ۱۱۹۷ ه. ق در محلی که حاجی سلیم آغا (امین ترسانه) احداث کرده بود تأسیس شد. آثار این کتابخانه از پنج مجموعه (مجموعه حاجی سلیم آغا، مجموعه عزیز محمود خدائی افندی، ۳۳ مجموعه نوریانوسلطان ۳۴ (والده عتیق)، مجموعه کمانکش امیرخواجه ۳۵ و مجموعه یعقوب آغا تشکیل شده است. در حال حاضر ۲۹۵۲ نسخه خطی در آن نگهداری می‌شود که اولین فهرست مختصر آن در ۱۳۱۰ ه. ق منتشر شده است. امروزه کتابخانه تحت نظارت کتابخانه سلیمانیه اداره می‌شود. تاکنون ۷۳ کتاب/ رساله فارسی موجود در مجموعه حاجی سلیم (سبحانی، ۱۳۷۳: ۵۶-۶۹)، دو نسخه از مجموعه نوریانو (سبحانی، ۱۳۷۳: ۵۵۶) و ۶۳ نسخه مربوط به مجموعه امیر خواجه کمانکش معرفی شده است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۳-۱۳). براساس آخرین آمار موجود تاکنون ۲۲۱ کتاب/ رساله فارسی متعلق به این کتابخانه فهرست‌نویسی شده است.

— کتابخانه عاطف افندی: این کتابخانه در سال ۱۱۵۴ ه. ق از سوی مصطفی عاطف افندی احداث شد. کتابخانه با اهدای کتابهای حاجی عمر افندی و خانواده زکی پاک آیین غنی‌تر شد. هم‌اکنون در کتابخانه سلیمانیه در بخشی جداگانه نگهداری می‌شوند. اولین فهرست مختصر آن در ۱۸۹۲ م منتشر شده است. از میان آثار این کتابخانه ۱۶۶ کتاب و ۴۹ رساله فارسی معرفی شده است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۲۷۰-۳۴۳).

— کتابخانه عمومی حسن پاشا (چوروم): ۳۶ این کتابخانه دارای ۳۶۹۲ نسخه خطی است که به همراه مجموعه‌های منتقل شده به آن در حال حاضر ۷۲۶۳ نسخه در آن نگهداری می‌شود که از میان آنها تاکنون ۳۰۱ نسخه فارسی فهرست‌نویسی شده است.

— کتابخانه شهرداری استانبول: در تاریخ ۱۹۳۱ م از ادغام ۲۰ کتابخانه شخصی تشکیل شده و از بین ۴۹۹ نسخه خطی متعلق به آن ۲۲ اثر فارسی معرفی شده است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۲۹-۳۵) کتابخانه در حال حاضر دارای ۵۵ اثر فارسی است.

— کتابخانه م. جودت: وابسته به کتابخانه شهرداری استانبول می‌باشد و از میان ۹۷۰ عدد اثر خطی متعلق به کتابخانه ۵۳ اثر فارسی است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۴۹۵-۵۰۹)

— کتابخانه ملت^{۳۷} (استانبول): کتابخانه ملت در سال ۱۹۱۶ م با نسخ خطی موقوفه فیض‌الله افندی و کتابهای اهدایی علی امیری افندی شروع بکار کرد. هسته اصلی کتابخانه را شش مجموعه علی امیری افندی، فیض‌الله افندی، راشد افندی، ولی‌الدین جارالله افندی، پرتوپاشا و حکیم اوغلی پاشا تشکیل می‌داد. اما بعداً آثار خطی آن به جز آثار اهدایی فیض‌الله افندی و علی امیری افندی به کتابخانه سلیمانیه منتقل شدند. اولین فهرست خلاصه آن در ۱۳۱۱ ه. ق منتشر شده است. کتابخانه ملامراد^{۳۸} که به نام دامادزاده نیز معروف است و در ۱۱۸۹ ه. ق تأسیس شده است به کتابخانه ملت وابسته است و ۸۶ اثر فارسی آن قبلاً معرفی شده است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۵۱۰-۵۵۵). در حال حاضر کتابخانه ملت با مجموعه‌های منتقل شده به آن دارای ۹۵۰ کتاب/رساله فارسی است.

— کتابخانه موزه آثار ترک - اسلامی (استانبول):^{۳۹} موزه آثار ترک - اسلامی در سال ۱۹۱۴ م با عنوان «موزه اوقاف اسلامی» در بخش دارالضیافه مجتمع سلیمانیه افتتاح شد و آثار مضبوط در کتابخانه‌های چوپان مصطفی پاشا (واقع در قبضه) و سلیمیه (واقع در ادرنه) بدین جا انتقال یافتند. این موزه دارای ۲۲۵۱ کتاب/اثر خطی است و در حال حاضر وابسته به موزه کاخ توپقاپی است. این موزه دارای آثار ارزشمند و نفیسی به زبان فارسی است. از جمله آنها می‌توان به نسخه‌های مینیاتوردار متعددی از خمسه نظامی (شماره‌های ۱۹۴۸، ۱۹۹۰، ۱۹۳۹، ۱۹۹۱، ۲۰۶۱ و غیره). شاهنامه (شماره‌های ۱۹۷۸، ۱۹۸۳، ۱۹۸۴، ۱۹۸۴، ۱۹۸۴، ۱۹۴۵، و ۱۹۵۵)، شاهنامه چنگیز شمس‌الدین کاشانی (شماره ۱۹۵۴) جنگ اشعار (شماره‌های ۱۹۱۹ و ۱۹۵۰) اشاره نمود.

— کتابخانه سلیمیه (ادرنه):^{۴۰} کتابخانه در سال ۹۸۲ ه. ق احداث گردید. از میان آثار موجود در آن اطلاعات کتابشناختی ۱۴۸ نسخه خطی فارسی منتشر شده است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۲۲۵-۲۶۹).

— کتابخانه موزه کاخ توپقاپی (استانبول)^{۴۱}: ساختمان کتابخانه همزمان با ساختمان کاخ توپقاپی در قرن نهم هجری آغاز شده و آثار موجود در این کتابخانه از ترکیب ۹ مخزن کوشک روان، خزینه، کتابخانه اندرون، کوشک بغداد، بخش مدینه، خزینه امانت، بخش کوغوشلار، بخش محمد رشاد و تیریال خانم و بخش آثار جدید^{۴۲}

تشکیل یافته است. در این کتابخانه ۱۳۴۰۵ نسخه خطی نگهداری می‌شود که ۹۴۰ اثر خطی ارزشمند فارسی موجود در این موزه توسط قاراتای معرفی شده است (قاراتای، ۱۹۶۱).^{۴۳}

— کتابخانه داماد ابراهیم پاشا (نوشهر): در تاریخ ۱۱۴۴ ه.ق تأسیس شده و از میان ۴۵۰ نسخه خطی متعلق به آن ۲۴ کتاب / رساله فارسی است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۱۳۲-۱۴۲).

— کتابخانه عمومی قسطنطنیه:^{۴۴} در تاریخ ۱۹۲۵ م با گردآوری مجموعه‌های ۱۵ کتابخانه راه‌اندازی شده و از میان نسخ متعلق به آن ۹۶ کتاب / رساله فارسی تاکنون معرفی شده است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۳۹۲-۴۳۲). براساس آخرین آمار موجود ۱۵۶ کتاب / اثر فارسی متعلق به این کتابخانه تاکنون فهرست‌نویسی شده است.

— کتابخانه موزه مولانا (قونیه): در سال ۱۲۷۲ ه.ق تأسیس شده و از میان ۲۲۹۸ نسخه خطی موجود در این کتابخانه که اغلب در زمینه علوم اسلامی، تاریخ و ادبیات هستند قریب یک‌هزار کتاب / اثر به فارسی است. تعداد ۳۰۰ کتاب / اثر از این تعداد معرفی شده است (گلپینارلی، ۱۹۷۲).

— کتابخانه یوسف آغا:^{۴۵} در سال ۱۲۱۱ ه.ق از سوی یوسف آغا تأسیس شده است. در اولین فهرست منتشر شده از نسخ موجود در این کتابخانه ۱۲۸ نسخه فارسی معرفی شده است (اکیز، ۱۹۶۵: ۷۹-۸۶). فهرست نسخ خطی فارسی موزه همراه با سه کتابخانه دیگر قونیه (یوسف آغا مخطوطات منطقه^{۴۶} و فریدون نافذ اوزلق) از سوی رایزنی فرهنگی ایران در آنکارا تهیه شده که شامل ۱۲۹۲ اثر می‌باشد (دلبری‌پور، ۱۳۸۳).

— کتابخانه راشد افندی (قیصریه):^{۴۷} در تاریخ ۱۱۷۸ ه.ق از طرف محمد راشد افندی راه‌اندازی شده و از میان نسخ خطی موجود اطلاعات ۱۴۴ کتاب / اثر (سبحانی، ۱۳۷۳: ۱۴۳-۲۲۴) و در اثری دیگر ۳۵۱ کتاب / رساله فارسی موجود در آن معرفی شده است (قارابولوت^{۴۸}، ۱۹۹۵: ۴۲۳-۵۰۲).

— کتابخانه عمومی دیاربکر:^{۴۹} در تاریخ ۱۹۵۴ م تأسیس شده است. کتابخانه در حال حاضر ۱۳۳ کتاب / رساله فارسی را در اختیار دارد که سبحانی اطلاعات کتابشناختی ۶۱ اثر را منتشر کرده است (سبحانی، ۱۳۷۳: ۷۰-۸۸).

— کتابخانه عمومی شهر مانیسا:^{۵۰} کتابخانه عمومی این شهر در سال ۱۲۲۱ ه.ق از سوی حسین آغا (از قره عثمان اوغوللاری) راه‌اندازی شده است. در فهرست نسخ

خطی کتابخانه مانیسا (= مغنیسا) که توسط سبحانی تهیه شده ۵۷۶ کتاب / رساله فارسی معرفی شده است (سبحانی، ۱۳۶۶) براساس آخرین آمار تاکنون ۷۱۹ کتاب / رساله فارسی در این کتابخانه فهرست‌نویسی شده است.

تحلیل آماری آثار موجود

بعد از انتقال پروژه TÜYATOK به کتابخانه ملی و مطالعات کارشناسانه بر روی نسخ خطی موجود در ترکیه مشخص گردید که با احتساب رساله‌های موجود در مجموعه‌ها، تعداد آثار و رساله‌هایی که نیاز به فهرست‌نویسی اساسی و علمی دارند بین ۴۰۰/۰۰۰ تا ۵۰۰/۰۰۰ است که با احتساب روند کاری گذشته اتمام این پروژه و چاپ فهرستها به سالیان درازی نیاز دارد. بر همین اساس از سال ۲۰۰۴ م پروژه الکترونیکی فهرست مشترک آغاز و در این چارچوب از انتشار فهرستها بصورت چاپی صرف‌نظر گردید. در همین چارچوب در حال حاضر (۱۵ فروردین ۱۳۸۶) در سایت الکترونیکی آماده شده توسط این پروژه اطلاعات کتابشناختی ۱۵۲/۱۴۱ اثر / رساله بنابر معیارهای فنی کتابشناسی معرفی گردیده است. طبق برآورد کارشناسان پروژه TÜYATOK تعداد آثار خطی (اعم از کتاب و رساله) موجود در کتابخانه‌های ترکیه که به زبان عربی هستند ۳۲۰/۰۰۰ مورد، زبان ترکی ۱۴۰/۰۰۰ نسخه و زبان فارسی ۳۰/۰۰۰ می‌باشد. به غیر از سه زبان یاد شده حدود ۱۰/۰۰۰ اثر نیز به سایر زبانها در کتابخانه‌ها نگهداری می‌شود (قایا، انوار، ۲۰۰۵ الف، ب).^{۵۱} (رجوع به تصویر ۱)

با بررسی کل فهرستهای منتشر شده به صورت چاپی و الکترونیکی در مورد آثار خطی موجود در ترکیه متوجه خواهیم شد که تاکنون از میان آثار موجود در کتابخانه‌های وابسته به وزارت فرهنگ و توریسم کشور تاکنون ۱۶۷/۳۶۹ کتاب/ اثر خطی به صورت مختصر و یا کامل فهرست‌نویسی شده است. که قسمت عمده‌ای از اطلاعات این نسخه‌ها (حدود ۹۱٪) از طریق الکترونیکی قابل دسترسی است. از میان آثار معرفی شده از طریق فهرستهای الکترونیکی می‌توان به مشخصات کتابشناختی ۹۰۷۷ اثر فارسی برخورد نمود که از میان این آثار ۶۶۸۹ به صورت تک زبانی بوده و تنها به زبان فارسی است. از میان این نسخ ۲۱۳۲ اثر به صورت دو زبانی است که ۱۵۰۷ مورد فارسی و ترکی و ۶۲۵ مورد فارسی و عربی است. در میان آثار فهرست‌نویسی شده نیز تعداد ۲۵۳ اثر سه زبانه که به زبانهای فارسی، عربی و ترکی است وجود دارد. فقط سه مورد اثر موجود بیش از سه زبان را دربر می‌گیرد که هر سه مورد آن نیز لغتنامه می‌باشد.

در میان کتابهای دو زبانه سهم قابل توجهی از این آثار اختصاص به لغتنامه‌های فارسی به ترکی دارد. به نحوی که در کتابخانه‌های عمومی وابسته به وزارت فرهنگ ترکیه تعداد ۵۱۰ لغتنامه فارسی به ترکی فهرست‌نویسی شده است. این تعداد برای لغتنامه‌های ترکی به فارسی ۱۴۸ مورد است. بجز از لغتنامه‌ها در میان کتابهای دو زبانه سهم قابل توجهی به شرح و یا ترجمه آثار ادبی اختصاص دارد که در میان آنها گلستان و بوستان سعدی، دیوان حافظ و مثنوی معنوی از درصد بالایی برخوردارند.

در چهارچوب پروژه انتقال تصاویر دیجیتالی نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های عمومی وابسته به وزارت فرهنگ و توریسم ترکیه تا پایان سال ۲۰۰۶ م حدود ۳/۴۰۵/۰۰۰ تصویر دیجیتالی مربوط به حدود ۲۵/۰۰۰ کتاب/ رساله تهیه و در محیط الکترونیکی قابل دسترسی است. دسترسی به اطلاعات این بانک اطلاعاتی از طریق اینترنت و به صورت پیوسته امکان‌پذیر است. اعضاء کتابخانه ملی و پژوهشگران عضو سیستم می‌توانند در صورت نیاز از طریق پست الکترونیکی صفحات مورد نیاز خود را درخواست و دریافت نمایند. از میان آثار ذکر شده متن کامل ۳۳۵۶ کتاب/ رساله خطی فارسی قابل دسترسی است (وزارت فرهنگ و توریسم ترکیه، ۲۰۰۷).

سخن آخر

یکی از عوامل بازدارنده که فهرستنویسی نسخ خطی در ترکیه را دچار مشکلات عدیده‌ای می‌نماید کمبود نیروی متخصص و کارآمد است. بعد از تغییر حروف الفبا که بعد از پایه‌گذاری جمهوری نوین در این کشور اعمال شد روزه‌روز از تعداد کسانی که با خطوط اسلامی آشنائی کامل دارند کاسته می‌شود. دوره و عصر نسخه‌شناسان معروفی همچون قاراتای، آتش، گلپینارلی، ایزکی، ششن و آق سو در ترکیه به پایان رسیده است. متأسفانه امروزه در فهرستهای تهیه شده توسط کارشناسان جوان با اشتباهات و سهل‌انگاریهای فراوان و فاحشی مواجه می‌شویم که ناشی از تعجیل در کار و عدم آشنائی کامل به فن نسخه‌شناسی است.

در جمهوری ترکیه بخصوص بعد از سال ۱۹۸۰ م توجه خاصی به سازماندهی اسناد و مدارک بیشمار و ارزشمند به جای مانده از امپراطوری عثمانی گردید. براساس این هدف در تعدادی از دانشگاهها از جمله دانشگاه مرمره (شهر ازمیر) رشته آرشیو با برنامه درسی متفاوت و با تکیه بر علم تاریخ در سال ۱۹۸۷ م برای تربیت متخصصان و افرادی که بتوانند در آرشیوهای عثمانی مشغول بکار شوند در بنیه گروه آموزشی کتابداری تأسیس گردید. این فعالیت در زمینه پرورش کارشناسان مراکز آرشیو اعمال می‌گردد و این در حالی است که متأسفانه در زمینه آموزش فهرستنویسان مجرب تاکنون اقدامی صورت نگرفته است.

آمار ذکر شده در زمینه تعداد نسخه‌های خطی فهرست‌نویسی شده فارسی را نمی‌توان آمار قطعی محسوب نمود زیرا در مواردی زبان فارسی بعنوان یکی از زبانهای موجود در آثار فهرستنویسی شده ذکر نشده است. به عنوان نمونه هزاران مجموعه شعر (جنگ و دیوان اشعار) در کتابخانه‌ها نگهداری می‌شود که دربرگیرنده اشعاری به زبانهای فارسی، عربی و ترکی است. شاعران عثمانی اشعار خود را علاوه بر زبان ترکی به زبانهای فارسی و در بعضی موارد به زبان عربی می‌سرودند. بنابراین در بیشتر دیوانها می‌توان با مقدار زیادی اشعار و مطالب به زبان فارسی برخورد نمود. فهرستنویسان هنگام فهرستنویسی دیوانها با توجه به اصالت این شاعران آنها را جزو نسخه‌های ترکی محسوب کرده‌اند؛ به همین جهت نمی‌توان بطور دقیق دیوان اشعاری را که در آنها اشعار فارسی نیز وجود دارد تعیین نمود. این مورد متأسفانه در مورد بعضی از نسخه‌های دو زبانه (بخصوص در ترجمه‌ها و شرحها) نیز مشاهده می‌شود. بنظر می‌رسد اگر پژوهشی

جامع در زمینه بررسی مجدد این نسخه‌ها صورت گیرد آثار جدید و ناشناخته‌ای در زمینه ادبیات فارسی به دست آید.

اگر مجموع نسخه‌های موجود در فهرستهای چاپی و الکترونیکی که توسط سازمانهای مختلف و کتابخانه‌های وزارت فرهنگ ترکیه تهیه و تاکنون منتشر شده است و یا فهرست برگه‌هایی که تاکنون منتشر نشده را در نظر بگیریم در کتابخانه‌های مختلف ترکیه جمعاً ۲۲۳/۶۸۵ کتاب/ رساله خطی فهرست نویسی و معرفی شده است که در حال حاضر امکان دسترسی به اطلاعات مربوط به این آثار در منابع مختلف وجود دارد.^{۵۲} از میان این آثار ۱۳/۰۷۰ کتاب/ رساله به زبان فارسی است که این رقم دربرگیرنده ۵/۸٪ از کل آثار فهرست نویسی در ترکیه می‌باشد. با توجه به گزارش منتشر شده از طرف کارشناسان وزارت فرهنگ و توریسم ترکیه مبنی بر اینکه در کل ترکیه بین ۴۰۰ الی ۵۰۰ هزار نسخه خطی وجود دارد، لذا این رقم حدود ۴۵٪ از نسخه‌های موجود را دربر می‌گیرد و به نظر می‌رسد حدود ۵۵٪ از نسخ موجود در ترکیه هنوز فهرست نویسی نشده باشد. با این اوصاف ممکن است بین ۲۴ الی ۲۹ هزار کتاب/ رساله به زبان فارسی در کتابخانه‌های ترکیه موجود باشد که این مسئله بعد از پایان فهرست نویسی تمام نسخه قابل بررسی است.

پی‌نوشت‌ها

۱. سلطانی و راستین، ۱۳۷۹: ۴۱۰؛ طوغلاجی (Tuğlacı)، ۱۹۹۷: ۲۸۹؛ فائر و استروگس (Feather and Sturges)، ۱۹۹۵: ۶۹۶)
۲. جونبور (Cunbur)، ۱۹۷۹: VII.
۳. در زمینه نسخه‌های خطی موجود در ایران مراجعه شود به: شریفی، هادی (۱۳۷۹). گنجینه دست‌نویسهای اسلامی در ایران، ترجمه و تصحیح احمد رضا رحیمی ریس، تهران، مؤسسه نشر فهرستگان؛ «نویافته‌های گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در ایران»، فصلنامه میراث شهاب، شماره پیاپی ۲۵-۲۶، ص ۶۵-۹۲.

4. Tauer
5. Özgüdenli and Erdoğan
6. Karatay
7. Ateş
8. Köprülü Fazıl Ahmat Paşa
9. Anameriç

۱۰. برای کسب اطلاعات بیشتر در زمینه تاریخچه کتابخانه‌های ترکیه به منابع ذیل مراجعه شود:
 Emsen, Şemim. (1960) Osmanlı İmparatorluğu devrinde Türkiye kütüphaneleri tarihi. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 9(1-2), 14-35; Sefercioğlu, N. (1999). Osmanlı döneminde kütüphane katalogları. Özlem Bayram [ve diğerleri] (Yay. Haz.) *Osmanlı Devleti'nde Bilim, Kültür ve Kütüphaneler içinde* (ss. 143-152). Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği.; Soysal, Ö. (1998). *Türk Kütüphaneciliği II: Belgeler kütüphane türleri, görevlendirme ilkeleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Özgüdenli and Erdoğan
11. Kaya, D. and Ünver, N.
 12. Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu
 13. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
 14. <http://www.yazmalar.gov.tr/kutuphaneler.asp>
 15. <http://www.yazmalar.gov.tr/kutuphaneler.asp>
۱۶. به عنوان نمونه بانک Yapı Kredi Bankası که بیش از ۱۰۰۰ نسخه خطی را در اختیار دارد.
 ۱۷. به عنوان مثال روزنامه ترجمان که بیش از ۵۰۰ نسخه خطی را در اختیار دارد.
18. T. C. Millî Kütüphane
 19. Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi
 20. Ankara Cebeci İlçe Halk Kütüphanesi
 21. Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, Eskişehir İl Halk Kütüphanesi, Çankırı İl Halk Kütüphanesi, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, Adana İl Halk Kütüphanesi, Elazığ Ağın İlçe Halk Kütüphanesi, vs.
 22. <http://knowledgebase.icro.ir/>
 23. Türk Dil Kurumu
 24. İzmir Milli Kütüphanesi
 25. Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi
 26. Halis Efendi, Sahip Molla ve Rıza Paşa koleksiyonları
 27. Bayezıt Devlet Kütüphanesi
 28. Süleymaniye Kütüphanesi
 29. Ayasofya, Bağdadlı Vehbi, Carullah, Damat İbrahim, Esad Efendi, Fatih, Hacı Mahmud, Hamidiye, Kılıç Ali, Laleli, Reisülküttap, Süleymaniye, Şüleymaniye, Şehid Ali ve Yeni Cami
 30. Nustafa Aşır Efendi Koleksiyonu
 31. Nuruosmaniye Yazma Esar Kütüphanesi

32. Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesi
33. Aziz Mahmud Hüdaî
34. Nurbanu Sultan
35. Kemankeş Emir Hoca
36. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi
37. Millet Yazma Eser Kütüphanesi
38. Murad Molla Kütüphanesi
39. Türk-İslam Eserleri Müzesi Kütüphanesi
40. Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi
41. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
42. III. Ahmed, Revan Köşkü, Bagdad Köşkü, Hazine, Emanet Hazinesi, Medine, Koğuşlar koleksiyonları

۴۳. در کتابخانه توقیاتی در ۴۵۱ جلد کتاب و آلبوم مختلف در مجموع ۱۳۵۳۳ عدد مینیاتور موجود می‌باشد که درصد بسیار بالائی از این مینیاتورها مربوط به کتابها و نسخه‌های فارسی است. در این کتابخانه ۷۵ نسخه مصور خمسه نظامی، ۴۲ نسخه مصور شاهنامه، ۳۴ نسخه مصور از آثار جامی، ۱۷ نسخه مصور از خمسه دهلوی، ۱۰ دیوان مصور حافظ و دهها نسخه مصور مربوط به سایر کتب فارسی وجود دارد (قاراتای، ۱۹۶۱).

44. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi
45. Yusuf Ağa Yazma Kütüphanesi
46. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi
47. Kayseri Raşit Efendi Yazma Eser Kütüphanesi
48. Karabulut
49. Diyarbakır Ziya Gökalp İhtisas Kütüphanesi
50. Manisa İl Halk Kütüphanesi
51. Kaya, D. and Ünver, N.

۵۲. در کتابخانه‌های وابسته به وزارت فرهنگ و توریسم ۱۶۷/۳۶۹ کتاب/ رساله خطی و در سایر کتابخانه‌ها ۵۶/۳۱۶ اثر فهرست نویسی شده است و کار فهرست نویسی مجموعه‌های بزرگی همچون کتابخانه سلیمانیه، عمومی بایزید و دانشگاه آنکارا و بعضی مجموعه‌های کوچک و خصوصی هنوز به پایان نرسیده و یا اینکه منتشر نشده است. این در حالی است که بسیاری از مجموعه رسائل که بطور کلی و مختصر فهرست نویسی شده‌اند، نیاز به فهرست نویسی مجدد دارند.

منابع

۱. ۵۵۵ نسخه فارسی تاریخی در کتابخانه‌های استانبول، تاتور، ف، ترجمه ایرج افشار، نامه بهارستان، ۸۵-۹۸، ۱۳۷۹ ش.
- دانشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، سلطانی، پ. و راستین، ف، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۹ ش.
- فهرست مخطوطات مکتبه کوپربلی، ششن، ر، ج. ایزکی و ج. آقپینار، استانبول، مرکز الابحاث التاريخ و الفنون و الثقافه الاسلامیه بالستانبول، ۱۴۰۶ هـ، ۱۹۸۶ م.
- فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، تسبیحی، م. ح، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۸۴ ش.
- فهرست نسخه‌های خطی آثار حکیم عطار نیشابوری در کتابخانه‌های ترکیه، دلبری پور، الف، آنکارا، رازینی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۳ ش.
- فهرست نسخه‌های خطی آثار حکیم نظامی گنجوی در کتابخانه‌های ترکیه، دلبری پور، الف، آنکارا، رازینی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۰ ش.
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه بروسه (مستقر در ترکیه)، سبجانی، ت، رشت، دانشگاه گیلان، ۱۳۶۸ ش.
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول، آق سو، ح. و سبجانی، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۷۴ ش.
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مغیسا، سبجانی، ت، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۶ ش.
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه، سبجانی، ت، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳ ش.
- گزارشی از نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های ترکیه، دلبری پور، الف، ارائه شده به دومین کنگره ملی ایران‌شناسی (تهران، ۳۰ آذر-۳ دی ۱۳۸۳)، ۱۳۸۳ ش.
- Adana İl Halk Kütüphanesi ve Müzesi. I-III C. TÜYATOK, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 1985-1986.*
- Afyon İli Yazmaları Kataloğu. TÜYATOK, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 1996.*
- Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu" I-VI C. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, TÜYATOK, 1990-1995.*
- Antalya ili ve ilçelerindeki Kütüphaneleri. I-V C. TÜYATOK, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 1982-1984.*

- Balıkesir İli Yazmaları Kataloğu*. TÜYATOK, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 1997.
- Çankırı İl Halk Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*. TÜYATOK, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 1998.
- "*El Yazması Eserler*" Kaya, D. and Ünver, N. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Müdürlüğü, 2005. [Online] Available: <<http://www.konya.gov.tr/byek/index.htm>>[10Apr.2007]
- Giresun, Ordu ve Rize İl Halk Kütüphaneleri Katalogu*. TÜYATOK. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 1980.
- International Encyclopedia of Information and Library Science*, Feather, J. and Sturges, P. London, Routledge, 1997.
- İstanbul Bayezid Devlet Kütüphanesi "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Koleksiyonu'nda bulunan Katalog* TÜYATOK, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 1984.
- "İstanbul Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi" Anameriç, H. *Türk Kütüphaneciliği* 20(2):195-202, 2006.
- Eskişehir İl Halk Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*. TÜYATOK, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2002.
- "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Tarih Yazmaları Hakkında Bazı Mülâhazalar". Özgüdenli, O.G. and Erdoğan, A. *Name-i Aşina*. 6(15-16) Kış-İlkbahar: 63-84, 2004.
- "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Tarih Yazmaları", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, Özgüdenli, O.G. and Erdoğan, A. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2004.
- İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler I (Üniversite ve Nurosmaniye Kütüphaneleri)*, Ateş, A. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1968.
- İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi "Ali Nihad Tarlan Koleksiyonu*. TÜYATOK. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 1981.
- İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi" Amcazade Hüseyin Paşa ve Hekimbaşı Musa Nazif Efendi Koleksiyonu*. TÜYATOK, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 1987.

- İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi "Mustafa Aşir Efendi Koleksiyonu Katalog.*
TÜ YATOK, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 1994.
- İzmir Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Katalogu.* Yardım, A. İzmir: İzmir Milli Kütüphane Vakfı, 1997.
- Kayseri Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesindeki Yazmalar Katalogu,* Karabulut, A. R. Kayseri, Kayseri Raşit Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, 1995.
- "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stambul. I. Histoire Générale". Tauer, Felix. *Archiv Orientalni*, III: 87-118, 1931.
- "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stambul. II. Histoire des Muhammad, des Alides et des Halifas. Les Kısasu' l-Anbiyâ", Tauer, Felix. *Archiv Orientalni*, III:303-326, 1931.
- "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stambul. III. Histoire de l'Irân et de la Transoxiane". Tauer, Felix. *Archiv Orientalni*, III: 462-491, 1931.
- "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stambul. IV. Histoire des états Turcs en Asie Mineure et de l'empire Ottoman", Tauer, Felix. *Archiv Orientalni*, IV: 87-118, 1932.
- "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stambul. IV. Histoire des Indes-Index", Tauer, Felix. *Archiv Orientalni*, IV: 193-207, 1932.
- Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu,* Gölpınarlı, A. Ankara, Başbakanlık, Kültür Müsteşarlığı, 1972.
- Milli Kütüphane Yazmalar Kataloğu I-VII.* C. Türkiye Milli Kütüphanesi. Ankara: Milli Kütüphane, 1987-2002.
- Okyanus: ansiklopedik Türkçe Sözlük. Tuğlacı, P. İstanbul: ABC, 2. cilt, 1995.
- "Osmanlı Kütüphaneleri", Kaya, D. and Ünver, N, 2005. [Online] Available, <<http://www.kalemguzeli.net/modules/makale/makale.php?id=203>> [15 Apr. 2007]
- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Farsça Yazmalar Kataloğu, İstanbul,* Karatay, E. E. Topkapı Sarayı Müzesi, 1961.
- Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu,* Cunbur, M. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1999.

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Burdur I-II. TÜYATOK, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2000.

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu, Cunbur, M. Ankara, Kültür Bakanlığı, Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, cilt 1:vii-xiv,1979.

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007. [Online] Available: <<http://www.yazmalar.gov.tr/>>[10 March 2007]

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu: Isparta. TÜYATOK, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2000.

YusufAğa Kütüphanesi Tarihçe Teşkilat ve Katalogu, İkiz, M. L. Konya, YusufAğa Kütüphanesi, 1965.

